

The Phonetic Developments in Semitic Languages and Their Role in the Divergence of Quranic Readings (*Qirā'āt*)

Mirza Mohammad Reza Safaei Takhteh Fouladi

1. Corresponding Author, Professor at the Islamic Seminary of Isfahan, Isfahan, Iran:
takhtefoulady@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
11 March 2026
Received in revised form:
7 April 2026
Accepted:
30 April 2026
Available online:
20 June 2026

Keywords:
Phonetic Shifts,
Semitic Languages,
Quranic Readings
(*Qirā'āt*),
Comparative-
Historical
Linguistics,
Arabic Dialects.

ABSTRACT

Objective: This study aims to investigate the phonological origins of variant Quranic readings (*Qirā'āt*) by examining how historical phonetic sound shifts from Proto-Semitic into classical Arabic dialects and sister Semitic languages (Hebrew, Aramaic, Syriac, Akkadian, and Ge'ez) influenced reading divergences.

Methodology: Adopting a comparative-historical linguistic methodology within a descriptive-analytical framework, the study cross-examines lexical cognates, phonological sound shifts (labials, sibilants, interdental, gutturals, velars, and liquids), and dialectal data across ancient Semitic corpora alongside canonical and non-canonical Quranic transmissions.

Findings: Findings reveal that numerous variant readings (e.g., *b/f* assimilation, *t/f* shifts, *s/š* alternations, *s/s/z* variations in *ṣirāt* and *saqar*, *q/d* mutations in *iddakara*, and *h/ʾ* shifts in *ʾattā*) are systematic manifestations of regular Semitic phonological rules and regional Arabian dialectal developments, rather than scribal errors or random conjectural adaptations.

Conclusion: Comparative Semitic linguistics provides a rigorous, objective benchmark to reconstruct proto-forms and distinguish primary readings from secondary phonetic innovations, validating that diverse Quranic readings preserve authentic, ancient dialectal trajectories embedded within the broader Semitic language family

Cite this article: Safaei Takhteh Fouladi, M. M. R. (2026). The Phonetic Developments in Semitic Languages and Their Role in the Divergence of Quranic Readings (*Qirā'āt*).

Studies of Quran Reading, 13 (24), 197-224.

<https://doi.org/10.22034/qer.2026.21756.1291>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2026.21756.1291>

Introduction

Within Quranic studies and Arabic linguistics, exploring the genesis of variant readings (*Qirā'āt*) among canonical and non-canonical reciters has traditionally centered on orthographic ambiguity (the unpointed, unvocalized 'Uthmānic *rasm*), tribal dialectal discrepancies, scribal variance, grammatical *ijtihād*, and the theological conception of the "seven ahruf." However, an essential dimension remains underexplored: the systematic phonological sound shifts from Proto-Semitic into the historical Semitic language branches (Hebrew, Aramaic, Syriac, Akkadian, Ge'ez, and Old South Arabian) and their dialectal reflections in pre-Islamic Arabia. Although Arabic retains remarkable archaic features of the Proto-Semitic phonemic inventory, its regional dialects underwent distinct phonetic evolutions. This study addresses the central question: How did historical Semitic phonetic transitions shape variant Quranic readings, and how can comparative-historical linguistics be deployed to reconstruct the original vocalic/consonantal archetypes behind reading discrepancies?

Methodology

This study employs a comparative-historical linguistic framework and contrastive phonological methodology. Phonological data, phonetic variants, and articulatory descriptions recorded in classical Quranic exegeses, grammatical compendia, and phonetic treatises (e.g., Sibawayh, Ibn Jinni, al-Farra', Abu Hayyan, al-Zamakhshari, al-Tabarsi) are systematically cross-examined against ancient Semitic comparative linguistic evidence. By scrutinizing epigraphic and textual data from the Hebrew Bible, Aramaic Targums, Syriac Peshitta, Ge'ez, and Akkadian corpora—corroborated by seminal Semitic philological references (Gesenius, Brockelmann, Moscati, Costaz, Dillmann, and Ramadan Abd al-Tawwab)—the research tracks evolutionary phonological trajectories across eight major consonantal categories: labials, sibilants, interdental, palatals/affricates, velars/uvulars, pharyngeals/gutturals, velar/uvular fricatives, and liquids.

Findings

1. Labial Consonants (*b*, *p/f*): Proto-Semitic contained two distinct stop phonemes (*b* and *p*). In the variant readings of Khallad (from Hamzah), Abu 'Amr, and Hisham, vowelless *b* assimilates into *f* (e.g., *in ta'jab fa-'ajabun*), whereas al-Kisa'i records reverse assimilation of *f* into *b* in *nakhsif bihim*. Comparative evidence demonstrates that Arabic *f* is a direct lenited reflex of

Proto-Semitic *p*. The assimilation patterns represent archaic preservation of the shared labial stop articulation before total spirantization.

2. Sibilant Consonants (*s*, *z*, *ṣ*): Arabic *s* originates from two Proto-Semitic sources (*s* and *š*). Consequently, the non-canonical reading *ahussu* for *ahashshu* (Ta-Ha: 18) by 'Ikrimah and al-Hasan reflects the unconditioned merger of *š* into *s*. In *idh zayyana* (al-Anfal: 48), the assimilation of interdental *ḏ* into alveolar sibilant *z* mirrors Hebrew, Akkadian, and Ethiopic sound shifts. Furthermore, the tri-fold variation in *ṣirāt* (canonical *ṣirāt* with emphatic *ṣ*, original lexical *ṣirāt* with *s* derived from *al-saraṭ*, and voiced-sibilant *zirāt* with *iṣmām* among the tribes of 'Udhrah, Tayy, and Kalb bordering Jewish communities) illustrates the historical phonological adaptation of Proto-Semitic *z* and *ḏ* into emphatic sibilants influenced by adjacent *ṭ*.

3. Interdental Consonants (*ṭ*, *ḏ*, *š*, *ḏ*): In Surah al-Baqarah (2:61), the variant reading *tūmihā* (garlic) transmitted from Ibn Mas'ud and Ibn Abbas against canonical *fūmihā* aligns precisely with Hebrew *šūm* (שום) and Aramaic *tūmā* (ܬܘܡܐ), proving *ṭ* was the Proto-Semitic archetype and *f* represents secondary Arabic labialization. In *iddakara* (Yusuf: 45) and *muddakir* (al-Qamar: 15), variations between canonical *d* and non-canonical *ḏ* stem from Aramaic/Syriac *dkar* / *etdakkar*. Lateral *ṣ* shifts account for alternations between *saqar*, *ṣaqar*, and *zaqar*, while the variant *ṣalalnā* for *ḏalalnā* (al-Sajdah: 10) mirrors the Akkadian/Hebrew shift of *ḏ* to *ṣ*.

4. Palatal Affricates (*ḡ* / *g*): Proto-Semitic possessed a voiced velar stop (*g*), preserved in Cairo Egyptian and ancient South Arabian, which evolved into the postalveolar affricate (*ḡ*) in Classical Arabic. In Surah al-Anbiya (21:96), variants *ḥadab*, *jadaḡ*, and *jadath* (grave) correspond to Hebrew *gādiš* and Syriac *gadopā*, elucidating the regular shifts of *g* to *ḡ* and *p* to *f*.

5. Velar & Uvular Consonants (*k*, *q*): The assimilation of *k* into *q* (*dhālika qiwāmā* by Hasan al-Basri) and the dialectal interchange between *kaṣaṭat* and *qaṣaṭat* (al-Takwir: 11) or *lā taqhar* and *lā takhar* (al-Duha: 9) reflect documented tribal phonological substitutions across Tamim, Asad, and Qays, corroborated by Syriac cognates (*ksta*).

6. Pharyngeal & Laryngeal Gutturals: Glottal stop (*hamzah*) elision in Hijazi Arabic (*qul ūḥiya* read as *qul wūḥiya*) corresponds to historical Aramaic and Hebrew laryngeal weakening. The "faḥfaḥah" phenomenon in the Hudhayl and Thaqif dialects—substituting *ḥ* with 'ayn (e.g., 'attā ḥīn for ḥattā ḥīn, and buḥithat for bu'thirat)—demonstrates pharyngeal acoustic proximity and cross-Semitic assimilation.

7. Velar Fricatives & Liquids: The shift of *ġ* to *ʿayn* (*balaʿa* for *balagha*) and terminal liquid nasal substitution of *m* to *n* (*ajama al-māʾ* / *ajana*, analogous to Hebrew *mē nimrīm*).

Conclusion

A comprehensive comparative analysis between Semitic phonological evolution and Quranic variant readings establishes a groundbreaking, empirically sound framework for Quranic linguistic research. The study demonstrates that: First, a substantial proportion of reading variations (both canonical *mutawātir* and non-canonical *shādhah*) represent authentic dialectal manifestations governed by regular Semitic sound laws, rather than scribal errors or late arbitrary grammatical rationalizations. Second, comparative Semitic linguistics furnishes an indispensable scientific apparatus for textual philology and proto-form reconstruction, enabling scholars to distinguish primitive archetypes from secondary phonetic evolutions.

All References Translated and Formatted in Standard APA 7th Edition (Out-of-Text Bibliography)

تحولات آوایی در زبان‌های سامی و نقش آن بر تفاوت قرائات قرآن کریم

میرزا محمد رضا صفائی تخته فولادی^۱ ✉

۱. نویسنده مسئول، استاد حوزه علمیه اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه: takhtefolady@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:	مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت:	۱۴۰۴/۱۲/۲۰
تاریخ بازنگری:	۱۴۰۵/۰۱/۱۸
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۵/۰۲/۱۰
تاریخ انتشار:	۱۴۰۵/۰۳/۳۰
کلیدواژه‌ها:	تحولات آوایی، زبان‌های سامی، قرائات قرآن، زبان‌شناسی تاریخی-تطبیقی، گویش‌های عربی.
نوع مقاله:	هدف: این پژوهش با بررسی خاستگاه‌های واجی قرائات گونه‌گون قرآن کریم، درصدد است نشان دهد که تحولات تاریخی آواها از نیا-سامی به گویش‌های عربی کلاسیک و زبان‌های هم‌خانواده سامی (عبری، آرامی، سریانی، اکدی و گعزی) چگونه بر اختلاف قرائات اثر گذاشته‌اند.
روش‌شناسی:	پژوهش با بهره‌گیری از روش زبان‌شناختی تاریخی-تطبیقی و در چارچوبی توصیفی-تحلیلی، هم‌ریشه‌های واژگانی، جابه‌جایی‌های واجی (همخوان‌های لبی، صغیری، بین‌دندانی، حلقی، کامی/نرم‌کامی و روان) و داده‌های گویشی را در پیکره‌های کهن سامی، در کنار روایت‌های قرائات متواتر و غیرمتواتر قرآن، به‌صورت تطبیقی بررسی می‌کند.
یافته‌ها:	یافته‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از قرائات متفاوت - از جمله همگونی b/f، جابه‌جایی t/f، تناوب s/š، گونه‌گونی s/s/z در «صراط» و «سقر»، دگرگونی d/d در «اتکر/اذکر» و جابه‌جایی h/ayn در «عتی» - نمودهای نظام‌مند قوانین منظم واجی سامی و تحولات منطقه‌ای گویش‌های عربی هستند، نه خطاهای کاتبان یا سازگارسازی‌های حدسی و تصادفی.
نتیجه‌گیری:	زبان‌شناسی تطبیقی سامی معیار علمی و عینی نیرومندی برای بازسازی صورت‌های آغازین و تمایز میان قرائات نخستین و نوآوری‌های واجی ثانوی فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که تنوع قرائات قرآنی، مسیرهای اصیل و کهن گویشی نهفته در گستره خانواده زبان‌های سامی را حفظ کرده است.

استناد: صفائی تخته فولادی، میرزا محمد رضا (۱۴۰۵). تحولات آوایی در زبان‌های سامی و نقش آن بر تفاوت قرائات قرآن کریم. *مطالعات قرأت قرآن*، ۱۴ (۲۶)، ۱۹۷-۲۲۴. <https://doi.org/10.22034/qer.2026.21756.1291>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

در بیان اختلاف میان قرائت قُرّاء، دیدگاه‌های گوناگونی مطرح شده است که هر یک، عواملی را برای بروز اختلاف در روایت قُرّاء برشمرده‌اند؛ از جمله: اختلاف سیاسی، اختلاف لهجه، اختلاف رسم الخط (شبیری، ۱۳۸۳)، اجتهاد قُرّاء (خویی، بی‌تا: ۱۲۳)، ناقص بودن رسم الخط (معرفت، ۱۳۸۶: ۱۵/۲)، شباهت رسم الخط، اشتباه در حفظ، اشتباه ناسخان، ایجاد تنوع در قرائت، راهیابی تأویل در قرائت، و مصاحف متفاوت (فضلی، بی‌تا: ۳۴) و نیز اختلاف در نزول. در بررسی علل اختلاف قرائات، همگی این عوامل دارای شواهد و قرائنی هستند، اما یکی از مواردی که تاکنون بدان پرداخته نشده، بحث تحولات آوایی زبان عربی نسبت به زبان نیاسامی است.

زبان عربی از خانواده زبان‌های سامی به شمار می‌رود. این زبان‌ها در سیر تاریخی خود، دستخوش تحولاتی در سه سطح آوایی، صرفی و نحوی شده‌اند و زبان عربی نیز از این قاعده مستثنی نیست. از سوی دیگر، برخی از ویژگی‌های زبان‌های سامی، از جمله عربی، برگرفته از زبان نیاسامی است؛ از این رو، با بررسی این تحولات می‌توان برخی تفاوت‌های موجود در عربی را بازشناخت که از جمله آنها تحولات قرائات است. بنابراین، پرسش اصلی این نوشتار آن است که تحولات آوایی زبان عربی نسبت به زبان نیاسامی چه تأثیری بر قرائات گوناگون قرآنی داشته است؟

در باره ریشه تفاوت قرائات، در آثار متعددی سخن گفته شده است؛ از «حجة القراءات» تألیف ابوزرعه در قرن پنجم تا «بررسی عوامل زبانی تأثیرگذار در پیدایش اختلاف قرائات قرآنی» نوشته محمدرضا حاجی‌اسماعیلی؛ اما تاکنون هیچ نوشتاری به تأثیر تحولات آوایی زبان‌های سامی بر قرائات قرآنی اختصاص نیافته است. از این رو، در نوشتار پیش‌رو با بررسی تحولات آوایی و سیر تطور آنها در زبان‌های سامی، و با بهره‌گیری از روش بررسی تاریخی، به واکاوی اسباب تحولات قرائات پرداخته خواهد شد.

الف. نقش تحول اصوات شفوی در قرائات

اصوات شفوی به آواهایی گفته می‌شود که از میان دو لب (لبینی) خارج می‌گردند (دوسری، ۲۰۰۴: ۶۷). در زبان نیاسامی، این مخرج تنها دو نوع آوا داشته و هر دو از نوع انفجاری هستند (کرافت و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۲۷).

۱. باء مهجور «b»

در روایت خالد بن خالد از حمزه، ابوعمر و هشام، «باء» ساکن در «فاء» در پنج موضع ادغام می‌شود: «إِنْ تَعَجَبَ فَعَجَبٌ» (رعد: ۵)، «لَمْ يَتَّبِعْ فَأُولَئِكَ» (حجرات: ۱۱)، «إِذْ هَبَّ فَمَنْ» (اسراء: ۶۳)، «فَإِذْ هَبَّ فِأَنَّ» (طه: ۹۷)، «يَغْلِبُ فَسُوفَ» (نساء: ۷۴) (دمیاطی، ۲۰۰۶: ۴۲).

سیرافی این قرائت را دیدگاه سیبویه میداند که «باء» را در «فاء» ادغام میکرد، اما عکس آن را نه (سیرافی، ۱۴۲۹ق، ج ۵: ۴۷۳)، چرا که «باء» و «فاء» در لب هم‌مخرج هستند (عکبری، بی‌تا، ج ۱: ۳۷۲). این واج در تمامی زبانهای سامی یافت میشود. «باء» در نیاسامی از اصوات مهجور (انفجاری) است (دوسری، ۲۰۰۴: ۵۰). حرف «باء» در آرامی و عبری جزو حروف «پگد کفت» (פגדכ) محسوب میشود. این حروف در عبری قدیم به دو صورت تلفظ میشوند: اگر نقطه (داکش) در آنها وجود داشته باشد، به‌صورت انفجاری ادا میشوند: «باء، گاف، دال، کاف، پاء، تاء»؛ و اگر بدون نقطه باشند، به‌صورت سایشی: «واو، غین، ذال، خاف، فاء، ثاء» تلفظ می‌گردند (صواف، ۲۰۰۴: ۱۹). قاعده اصلی در تلفظ این اصوات، حالت انفجاری است، ولی در مواردی که پس از یک حرف متحرک بیایند، به‌صورت سایشی تلفظ میشوند، بدون آنکه در معنای کلام تأثیری داشته باشند. برای نمونه، کلمه «کَلْب» در عبری به‌صورت «כָּלָב» (تلفظ: «کِلو») قرائت میشود (عهد عتیق، کتاب اول پادشاهان، بخش ۱۴، سطر ۱۱) و مشاهده میشود که «باء مهجور» در اینجا به‌صورت سایشی «v» تلفظ شده است.

بر اساس بررسی آوایی، در روایت خالد، «باء» به‌صورت صوتی سایشی تلفظ میشود و به «v» متمایل میگردد. این همان تغییری است که در عبری برای «باء مهجور» رخ داده است؛ بدین صورت که «باء» پس از حرکت، به‌صورت سایشی «v» تغییر پیدا میکند. این تحول در نظام آوایی زبان عبری، سریانی و برخی لهجه‌های عربی تأثیر گذاشته است. بنابراین، این شیوه قرائت در اثر همین تغییر آوایی شکل گرفته است.

۲. پاء «p»

در آیه «تَخْصِفْ بِهِمْ» (سبأ: ۹)، کسائی «فاء» را در «باء» ادغام می‌کند، اما سیرافی این قرائت را قلیل و ضعیف می‌شمرد (سیرافی، ۱۴۲۹: ۴۷۳/۵) و آن را قرائتی شاذ و منفرد می‌داند.

(ابن عاشور، بی‌تا: ۱۵۳/۲۲). زمخشری نیز این قرائت را قوی نمی‌داند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۷۰/۳). ابوعلی فارسی نیز ادغام را به جهت ضعف صوت «باء» نسبت به «فاء» جایز نمی‌شمرد؛ چنان‌که در «أَصْمَمْتُ بِكَ» ادغام روا نیست، اما در حالت عکس، مانند «اضْرِبْ مَالِكًا»، مجاز است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۷).

شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ق) بر این باور است که این ادغام نزد اهل بصره جایز نیست، به دلایل زیر:

۱. مخرج «فاء» و «باء» با یکدیگر متفاوت است.

۲. در «فاء» پَس (نَفَس) وجود دارد و اگر در «باء» ادغام شود، این پَس از میان می‌رود.

۳. با قیاس میان «فاء» و «تاء» که هر دو از یک مخرج‌اند، اما ادغام «فاء» در «تاء» جایز نیست، به‌طریق اولی می‌توان دریافت که ادغام آن در «باء» نیز جایز نیست (طوسی، بی‌تا: ۳۸۰/۸).

ابن حاجب (متوفی ۶۴۶ق) نیز به نقل از نحویان بیان داشته که ادغام «فاء» تنها در مانند خود جایز است، زیرا نوعی پَس (تَفْشَى) در «فاء» وجود دارد و این مانعی برای ادغام در حروف غیرمماثل است (ابن حاجب، ۱۴۲۵: ۵۳۰/۲). اما ابوحیان (متوفی ۷۴۵ق) با پذیرش همه قرائات به‌عنوان قرائاتی فصیح، افصح و متواتر، به دیدگاه ابوعلی و زمخشری اعتنا نمی‌کند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۷).

با این حال، باید دانست که صوت «فاء» در عربی، در واقع متحوّل از صوت «پاء مَهْجور» در نیاسامی است و مخرج هر دو (پاء و باء) شَفَتَان (شفَتین) است و در صفات نیز مشابه‌اند. همچنین می‌توان در نظر داشت که برخی قبایل عرب در تحوّل «پاء» به «فاء»، مخرج پیشین حرف را حفظ کرده‌اند و در این‌گونه موارد، «فاء» به‌صورت صوت «پاء» متمایل می‌شود. بنابراین، قیاس «فاء» با «تاء» پذیرفته نیست، زیرا هیچ پیوندی میان تلفظ تاریخی «فاء» در عربی و «تاء» وجود ندارد. صوت «پا» صورتی انفجاری است که در زبان‌های سامی، همچون آگدی (گِزِنیوس، ۱۹۰۶: ۸۱۱)، به همان حالت نیاسامی باقی مانده است؛ اما در عبری و سریانی، پس از حرکت به‌صورت سایشی «فاء» و در عربی و حبشی به‌صورت سایشی مهموس «فا» درآمده است (عبدالنواب، ۱۴۰۳: ۴۱۷). این امر نشان می‌دهد که ادغام «فاء» در «باء» در حقیقت یا بازمانده همان «پاء مَهْجور» در عربی است، یا نوعی احیای آن در این زبان به‌شمار می‌رود.

ب. نقش تحول اصوات صغیر در قرائات

صغیر به معنای صدای زائدی است که هنگام تلفظ سه حرف «صاد»، «زاء» و «سین» از لب خارج می‌شود (قمحای، بی‌تا: ۱۷). زبان نیاسامی هر سه این اصوات را دارا بوده است، اما در برخی از زبان‌های سامی، این اصوات دست‌خوش تحول شده‌اند.

۱. سین (سامخ) «s»

در آیه ﴿وَأَهْشُ بِهَا عَلَى غَنَمِي﴾ (طه: ۱۸)، عکرمه (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۵/۲) و حَسَنِ بَصْرِي، واژه «أَهْشُ» را به صورت «أَهْشُ» قرائت کرده‌اند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۳۲۱/۷). لغت‌شناسان این دو قرائت را دارای دو معنای متفاوت دانسته‌اند (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۹/۶)، اما این دو کلمه در واقع یک ریشه دارند؛ چراکه در قرائت غیر جمهور، «شین» به «سین» ابدال شده است. این ابدال ناشی از آن است که در زبان عربی و حبشی، «سین» از دو اصل در زبان نیاسامی نشأت گرفته است: در برخی واژگان از سین نیاسامی، و در برخی دیگر از شین (š) در نیاسامی (برگستراسر، ۱۹۹۴: ۲۴). بر این اساس، به نظر می‌رسد که واژه «أَهْشُ» در زبان نیاسامی وجود داشته و قرائت با «سین»، ناشی از تحول آوایی «شین» به «سین» است که در عربی رایج می‌باشد.

۲. زاء «z»

در قرائت «إِذْ زَيَّنَ» (انفال: ۴۸) به روایت ابوعمر، کسائی، حمزه، خلف، خلاد و هشام (دمیاطی، ۲۰۰۶: ۴۰) و نیز «إِذْ زَاغَتْ» به قرائت ابوعمر، کسائی، خلاد و هشام (همان: ۴۵۲)، حرف «ذال» در «زاء» ادغام می‌شود و به صورت «إِذْ زَاغَتْ» و «إِذْ زَاغَتْ» تلفظ می‌گردد. حال آنکه «ذال» از حروف آسنایی (دندانی) است و «زاء» از حروف صغیر (سوت‌دار)، و ادغام آنها نه از نوع مُمائل، نه از نوع مُتجانس، و نه از نوع مُتقاربین به شمار می‌رود؛ از این‌رو در جواز یا عدم جواز این ادغام اختلاف نظر وجود دارد (همان).

در پاسخ به این اشکال باید گفت که در سه زبان حبشی، عبری و آکدی، «زاء» (z) «افزون بر زاء» زبان سامی نخستین، از «ذال» (d) «نیز گرفته شده است. برای نمونه، ریشه «زَّرع» در عربی، در عبری به صورت «دُزَع» آمده است (عهد عتیق، کتاب اشعیا، بخش ۵۵، سطر ۱۰). از نشانه‌های این تحول آوایی در خود عربی می‌توان به واژه «حَذَقَ» اشاره کرد که به صورت «حَرَقَ» نیز به کار

رفته است (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۱۶۵/۲)؛ هرچند این کاربرد در قرآن نیامده است. با توجه به وجود چنین نمونه‌هایی در زبان عربی و دیگر زبان‌های سامی، می‌توان ادعا کرد که ادغام «ذال» در «زاء» صحیح است، زیرا این پدیده در زبان‌های سامی و حتی در خود عربی پیشینه‌ای دارد.

۳. صاد «س»

از أَصْمَعِی از ابی‌عَمْرُو بنِ عُلَاء نقل شده است که وی «صِرَاط» را در سورة فاتحه، «زِرَاط» به زاءِ خالص قرائت کرده است و قَرَأَ نیز از حمزه همین قرائت را نقل کرده است (ابن‌هائم، ۱۴۲۳: ۲۶۷). ابوحیان، مانند بیشتر واژه‌شناسان، عنوان می‌کند که اصل «صِرَاط» با «سین» و مشتق از «سَرَط» است و ابدال «سین» به «صاد» کاربردِ فصیح و لغتِ قریش است که جمهور قُرَاء بدین‌گونه تلاوت کرده‌اند و در نسخه امام نیز به همین صورت نگاشته شده است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۵/۱). شیخ طوسی نیز قرائت با «صاد» را ویژه قریش می‌داند و می‌گوید اکثر عرب آن را با «سین» تلفظ می‌کنند (طوسی، بی‌تا: ۴۲/۱).

أَصْمَعِی از ابی‌عَمْرُو نقل کرده است که إِشْمَام «صاد» به «زاء»، گویش قبیله قَیس است که در این آیه، حمزه به خلافِ رُوَاتِ خود قرائت کرده است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۵/۱). در واژه «تَضْدِیق» (یوسف: ۱۱۱) نیز افزون بر حمزه، کسائی، روبس و خلف آن را به إِشْمَام «زاء» قرائت کرده‌اند (همان: ۳۵۶/۵). همچنین به نقل از ابوعلی فارسی گفته شده که ابی‌عَمْرُو، «صِرَاط» را به سه صورتِ سین، صاد و حرفی مشابه میان «زاء» و «صاد» قرائت می‌کرده است و أَصْمَعِی نقل کرده که او آن را به «زاء» خالص قرائت می‌کرده است. برخی واژه‌شناسان، أَصْمَعِی را دچار خطا دانسته‌اند (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۷۴/۱).

اگر این واژه را دخیل بدانیم، چنان که جعفری معتقد است، «سِرَاط» معتبر است و قرائت «صِرَاط» تحوُّلی ثانویه و گویش قبیله قریش است و قرائت «زِرَاط» نیز برای برخی قبایل دیگر؛ اما در این نظریه، هیچ توجیهی برای «زِرَاط» نمی‌توان ارائه داد، جز آنکه آن را یک قرائتِ محلی به شمار آوریم؛ حال آنکه در گویش‌های محلی، تنها همین واژه به این نحو قرائت شده است و به گفته ادیبان عرب، ابدال «زاء» از «صاد» تنها در صورتی جایز است که پس از آن «قاف» یا «دال» آمده باشد؛ مانند «مُصَدِّق» که «مُرْدِق» گفته شده است (واحدی، ۱۴۳۰: ۵۲۳/۱) که نادر است. از این رو به نظر می‌رسد این نظریه دچار چالش است؛ مگر اینکه گفته شود این واژه، واژه‌ای اصیل در زبان عربی است، چنان که واژه‌شناسان عرب چنین باور دارند. در این صورت باید این واژه در زبان نیاسامی وجود داشته باشد؛ اما به چه صورتی؟

با نگاهی به زبان‌های سامی، می‌توان دریافت که آوای صادِ جدید (ṣ) در زبان‌های سامی یافت می‌شود، امّا این آوا در زبان حبشی از ظاء (z) زبان نیاسامی گرفته شده است؛ همچنین این آوا در آگدی و عبری نیز از ظاء (z) و ضاد (d) نیاسامی تحول یافته است (گزنیوس، ۱۹۰۶: ۸۴۰). بر این اساس، قرائت این واژه به صورت «زِراط» احتمالاً بدین سبب است که اصل «صِراط» باید به صورت «صِراط» یا «ظِراط» در نیاسامی وجود داشته است. به احتمال قوی اصل آن «ظِراط» بوده است، زیرا ابدال حرفِ ظاء به صادی که اِشمام به زاء دارد، در میان عرب بسیار شایع است. مؤید این دیدگاه آن است که قبایلی «زِراط» را قرائت کرده‌اند که به مناطق یهودی‌نشین نزدیک بوده‌اند؛ از جمله: قبیله عُدْزَه و طِیء در یمن، قبیله کَعْبِ بنِ رَبِیعَه که میان تهامه در کنار دریای سرخ و مدینه اقامت داشتند، و قبیله بَنی قَین که در پشت فرات تا مدیترانه ساکن بوده‌اند (طوسی، بی‌تا: ۴۲/۱).

ج. نقش تحول اصوات اسنانی در قرائات

به حروفی که از برخوردِ نوکِ زبان با دندان‌های بالا، یا با دندان‌های بالا و پایین هم‌زمان ایجاد می‌شوند، اصواتِ اَسْنانی (دندانی) گویند (لیونز، ۱۹۸۱: ۱۱۱).
اصواتِ «تاء»، «دال» و «طاء» در اغلبِ زبان‌های سامی نسبت به زبانِ نیاسامی هیچ تغییری پیدا نکرده‌اند. امّا در زبانِ عبری و آرامی، تلفظِ «تاء» و «ذال» به صورتِ «تاء» و «دال» در شرایطِ صوتیِ معینی صورت گرفته است.

۱. تاء «t»

در آیه «مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِيهَا وَبَصَلِهَا» (بقره: ۶۱)، ابن مسعود «فُومَهَا» را «ثُومَهَا» قرائت نموده و فخر آن را قرائتِ ابن عباس دانسته است (فخررازی، ۱۴۲۰: ۵۳۲/۳). کسائی، فراء، نَضْرِ بنِ شَمِیل و گروهی دیگر این واژه را «ثُوم» به معنای سیر قرائت کرده‌اند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۳۵۴/۱)، امّا اغلبِ قُرّاء آن را «فُوم» تلاوت کرده‌اند. اگر «ثُوم» واژه اصلی باشد، معنی آن «سیر» است و ابدالِ تاء به فاء رخ داده؛ و اگر «فُوم» اصل باشد، معنا گندم یا نان است و ابدالِ تاء از فاء می‌باشد. هر یک از این دو دیدگاه، موافقانی دارد.

قُرّاء بر این باور است که واژه «فُوم» کلمه‌ای کهن است و قرائتِ ابن مسعود نزدیک‌ترین معنی درست است، زیرا عرب «فاء» را به «تاء» تبدیل می‌کند؛ مانند «الْأَثَائِيَّ وَ الْأَثَائِيَّ» (فراء، بی‌تا:

۴۱/۱). کسائی بر این باور است که «ثاء» به «فاء» بدل شده است (کسائی، ۱۹۹۸: ۷۲). ابوحیان معتقد است که هر دو (ثا و فا) بدل از یکدیگرند، اما بدون قاعده، یعنی مشخص نیست در کجا «فاء» به جای «ثاء» به کار می‌رود و در کجا «ثاء» به جای «فاء» (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۳۵۴/۱). سیبویه نیز در الکتاب، ابدال «فاء» به «ثاء» و برعکس آن را رها نموده و از آن بحث نکرده است. به جز زبان عربی، هیچ‌یک از زبان‌های سامی این آوا را حفظ نکرده‌اند. در آکدی (موسکاتی، ۱۹۸۰: ۲۸) و عبری (عهد عتیق، کتاب خروج، اصحاح ۲۱، آیه ۳۵) به شینِ جدید (š) متحول شده است. «ثاء» جدید (t) در زبان آرامی (گزنیوس، ۱۹۰۶: ۱۰۰۴) و سریانی (کوستانز، ۲۰۰۲: ۳۸۹) از «ثاء» (t) ساخته شده است. در حبشی نیز این صوت به دو صورت متحول شده است: گاهی به سین (s) (گزنیوس، ۱۹۰۶: ۱۰۰۴) و گاهی به شین (š) تبدیل شده است (همان: ۱۰۲۵). با توجه به آنچه گفته شد، معادل واژه «ثوم» در عربی، در عبری «תום»؛ «šūm» و در آرامی «תומ»؛ «tūmā» است. بنابراین، اصل این واژه در نیاسامی «ثوم» بوده و قاعده اصلی ابدال در این آیه باید ابدال «ثاء» به «فاء» باشد؛ زیرا «ثاء» در «ثوم» در عبری به صورت «شین» و در آرامی به صورت «ثاء» درآمده است و قرائت «ثوم» نشان می‌دهد که آوای «ثاء» در لهجه‌های عربی نیز، مانند سایر زبان‌های سامی، دچار تحولاتی شده است.

۲. ذال «d»

در قرائت آیه ﴿وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ﴾ (یوسف: ۴۵)، در واژه «اذکر» دو قرائت مشاهده می‌شود: جمهور قُراء آن را به صورت «اذکر» بیان کرده‌اند و حَسَن آن را «ادّکر» دانسته است. در قرائت آیه ﴿فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ﴾ (قمر: ۱۵) نیز جمهور قُراء آن را به صورت «مُدکّر» قرائت نموده‌اند و در همین آیه، قَتَادَه به نقل از ابن عطیه به صورت «مُدکّر» قرائت نموده و آن را اسم فاعل از تذکیر دانسته است؛ همچنین «مُدتکّر» نیز قرائت شده است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۰/۱۰). بنا به دیدگاه ابوحیان، در این دو قرائت، «ثاء» باب افتعال ابتدا به «ذال» منقلب شده، سپس «ذال» در «دال» ادغام شده است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۰/۱۰). چنان‌که بر اساس نگاه جمهور نحویان، «اذکر» فعل از باب افتعال است که اصل آن بنا به دیدگاه سیبویه «اذتکر» بوده و در اثر ثقیل بودن این تلفظ، «ثاء» به «دال» تحول یافته (فراء، بی‌تا: ۱۰۷/۳) و در «ذال» ادغام شده است (ابن عصفور، ۱۹۹۶: ۲۳۷). برخی برای این نوع از قرائت چنین توجیه آورده‌اند که «دال» و «ثاء» در کنار هم به حال خود

باقی نمی‌مانند، چرا که «تاء» از حروف مهموس است در حالی که «دال» از حروف مَجْهُور است و از این روی یکی در دیگری قلب می‌شود، چراکه مخرج «دال» و «تاء» هر دو اَشْنان است (دیکنقوز، ۱۹۵۹: ۹۱). اما از نظر سیدرضی، «اذکر» اَرَجَح است، زیرا ادغام به قلبِ دومی خلافِ قیاس است (استرآبادی، بی‌تا: ۲۹۰/۳). زمخشری نیز «اذکر» را فصیح می‌داند (زمخشری، ۱۴۱۹: ۴۷۵/۲) و نقل شده که بنی‌اسد «مُذَّکِر» می‌گویند (فراء، بی‌تا: ۱۰۷/۳). اما ابن عطیه اصل را در قرائت «تَدْخِرُونَ» (آل عمران: ۴۹) «تَدْخِرُونَ» می‌داند (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۴۴۰/۱).

فیروزآبادی در «الذکر»، ابدالِ «ذال» به «دال» را باور دارد (فیروزآبادی، ۱۸۷۲: ۳۰/۲). برخی بر این باورند که «تاء» در «مُذَّکِر» به «ذال» بدل شده و «دال» به «ذال» قلب شده است (سیرافی، ۱۴۲۹: ۴۵۱/۵). لَيْثُ بْنُ مُطَفَّرٍ آن را گویش ربیعیه از «الذکر» می‌داند و سیبویه «اذکر» را نیز گویش ربیعیه دانسته، اما ابن اعرابی (متوفی ۲۳۱ق) آن را نفی کرده است (ابن منظور، ۴۱۴: ۲۹۰/۴). فیروزآبادی معتقد است این واژه، ابزار بازی حبشیان و زنگیان بوده است (فیروزآبادی، ۱۸۷۲: ۳۰/۲). اما در حبشی «ذال» به صورت «زاء» درآمده، نه «دال»، و در زبانِ زنگی نیز اصولِ آوایی تا قرن نهم میلادی تثبیت نشده است (تولماچوا، ۱۹۷۵: ۱). پس انتقالِ این واژه به عربِ جاهلی بعید است. از این رو روشن است که میانِ زبان‌شناسانِ سنتی، شکل‌گیریِ این واژه فضایِ روشنی نداشته است. از این رو جوهری دربارهٔ این واژه سخنی نگفته است (زبیدی، ۱۴۱۴: ۳۰۸/۱۱).

لیث «الذکر» را واژه‌ای غیرعربی می‌داند (زبیدی، ۱۴۱۴: ۳۰۸/۱۱). این نگاه با بررسی‌های تطبیقیِ آوایی همخوانی دارد، به‌ویژه آنکه صوت «ذال» (d) «تنها در عربی ثابت مانده و در سه زبانِ حبشی (عبدالنواب، ۱۴۰۳: ۴۱۰)، عبری (عهد عتیق، کتاب تکوین، بخش ۴۰، آیه ۲۳) و آکدی به صوت «زاء»، و در زبانِ آرامی (گِزنیوس، ۱۹۰۶: ۲۶۹) و سریانی (کوستاز، ۲۰۰۲: ۶۴) به صورت «دال» درآمده است. بر این اساس می‌توان دریافت که در قرائت «اذکر»، اصلِ واژه آرامی یا سریانی است و گویشِ ربیعیه تحت تأثیرِ آرامی و سریانی شکل گرفته است، به‌ویژه آنکه این قبائل پیش از اسلام به مناطقِ مجاورِ این زبان‌ها کوچ کرده‌اند (ابن‌رسته، ۱۹۸۲: ۱۰۷). این برخلافِ نگاهِ نحاس است که ادغامِ «دال» در «ذال» را واژه‌ای غیرعربی می‌داند (ابن‌نحاس، ۱۴۲۱: ۱۹۵/۴).

پس در قرائت «الذکر»، ریشهٔ سه‌حرفی «ذکر» در بابِ افتعال به صورت «اذتکر» بوده و «تاء» به‌طورِ مستقیم به «ذال» قلب شده است. در قرائت «الذکر»، ریشهٔ «ذکر» آرامی است که یا به بابِ افتعال در عربی رفته و به صورت «اذتکر» درآمده و سپس «تاء» مستقیماً به «دال» منقلب شده، یا

اینکه به وزن «اتفعل» در زبان سریانی رفته و «اتدکر» بوده و در این حالت نیز «تاء» دوباره در «دال» ادغام می‌شود؛ یعنی فعل «اَدَّكَر» شکل می‌گیرد. در مورد «مُدَّكَر» که اسم فاعل است نیز می‌توان آن را از صیغه «مُفْتَعِل» عربی، اما با همان ریشه سریانی یا آرامی دانست؛ زیرا اسم فاعل مزید در آرامی بر وزن «مَفْعِل» است. همین مسئله در ابدال «ذال» به «دال» در قرائت آیه «مُدَّبَّيْن» (نساء: ۱۴۳) به «مُدَّبَّيْن» توسط ابوجعفر قابل طرح است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۳۷۹/۳).

۳. سین جنبیه یا شجریه (سین شکاف دهانی) «س»

برخی بر این باورند که «سین» و «شین» در اصل، سه صوت بوده‌اند: «سین»، «شین» و «شین جنبی» یا «شَجَرِی». «شین شَجَرِی» مانند تلفظ کلمه «ich» در آلمانی است. در تحولاتِ آوایی، تلفظ «سین» در عربی باقی مانده، اما «شین اصلی» نیز به «سین» تغییر یافته و «شین جنبی» به «شین عربی» تبدیل شده است. پس تلفظِ سومی میان «سین» و «شین» در زبان نیاسامی وجود دارد که با علامتِ «S» مشخص می‌شود. مؤیدِ این یافته، استفادهٔ عبری‌زبانان و اعرابِ جنوبی از دو علامتِ الفبایی برای «سین» است: در عبری، علامتِ «سامخ» (ס) و «سین» (ש) و در عربی جنوبی، دو علامت برای این دو آوا وضع شده‌اند. تلفظِ آنچه در عبری «سامخ» نام دارد، در تمام زبان‌های سامی یکسان است و با علامتِ «S» مشخص می‌شود؛ اما علامتِ دیگر، یعنی «سین» در عبری (ש)، در سایر زبان‌های سامی تلفظِ گوناگونی دارد. از این رو، تلفظِ حرفِ اخیر در زبان نیاسامی غیر از آن چیزی است که به «سین» مشهور است، بلکه تلفظی میان «سین» و «شین» داشته است. این حرف در عربی شمالی، حبشی و آکدی (گِزنیوس، ۱۹۰۶: ۹۶۶) به «شین (š)» (و در عبری جدید (عهد عتیق، کتاب سموئیل اول، بخش ۱۲، آیه ۲)، آرامی و سریانی (اسمیت، ۱۹۰۳: ۳۷۴) به «سین (s)» تحول یافته است.

جمهور، آیه «ما سَلَكُكُمْ فِي سَقَر» (مدثر: ۴۲) را به دو صورت «سَقَر» و «صَقَر» قرائت کرده‌اند (ازهری، ۱۴۲۱: ۳۰۷/۸). خلیل باور دارد که هرگاه «صاد» پیش از «قاف» قرار گیرد، کلمه دو ضبط دارد (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۶۱/۵). برای «سَقَر»، ضبط «زَقَر» نیز ذکر شده است (صاحب‌بن‌عباد، ۱۴۱۴: ۳۰۴/۵). از این رو برای «صاد» پیش از «قاف» سه ضبط عنوان می‌کنند (دمیری، ۲۰۱۳: ۸۹/۲). زبیدی مدعی است که تنها قبیلهٔ بنی‌کلبِ شام، «قاف» را به «زاء» بدل می‌کنند. ابن‌سیده نیز قرائت «مَس زَقَر» (قمر: ۴۸) را به بنی‌کلاب نسبت می‌دهد (ابن‌سیده، ۲۰۰۰: ۲۳۰/۶). زبیدی اصل را در این واژه «صاد» می‌داند (زبیدی، ۱۴۱۴: ۴۶۷/۶)، در حالی که در واژه «صِراط»، «سین» را اصل می‌دانست (همان: ۲۷۹/۱۰)! این نشان می‌دهد که زبیدی رویکردِ روشنی در این قبیل الفاظ ندارد.

ابن مسعود آیه را «مَسَّ سَقَرٌ إِلَى النَّارِ» قرائت کرده است (الوسی، ۱۴۱۵: ۹۳/۱۴) و ابن فارس اصل ریشه «سَقَر» را سوزاندن و آتش می‌داند، به خلاف «صَقَر» که آن را وقوع چیزی با شدت معنا کرده است (همان: ۲۹۷). پس وی «صَقَر» و «سَقَر» را یکی نمی‌داند، ولی «زَقَر» را هم معنا با «صَقَر» می‌داند (ابن فارس، ۱۹۸۶: ۴۳۷/۱)، در حالی که در واژه «سِراط»، آن را با «زِراط» هم معنا می‌داند. پس ابن فارس نیز رویکردی واحدی در این کلمات ندارد.

همچنین با توجه به آنچه در «سِراط» گفته شد، احتمالاً نیای واژه «زَقَر»، «طَقَر» در نیاسامی بوده و با ابدال «طاء» به صادی که اِشمام به «زاء» دارد، این واژه به صورت «صَقَر» در عربی درآمده و دو گویش «صَقَر» و «زَقَر» را پیدا کرده است.

اما واژه «سَقَر» از زبان نیاسامی در عربی باقی مانده است، چرا که عین آن در سریانی موجود است: «ܣܩܪ»؛ اما این واژه در سریانی به معنای رنگی میان سرخ و زرد است (نخله، بی‌تا: ۱۹۱)، در حالی که «سَقَر» در عربی به معنای سوزانیدن و به تلویح آتش است (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۸۶/۳). پس گویا این دو واژه با یکدیگر یکی نیستند. اما واژه «سَقَر» در عربی به معنای سرخی مایل به سفیدی است (همان: ۲۰۳). پس «سَقَر» در سریانی، مترادف یا همان «سَقَر» عربی است. از این جا مشخص می‌شود که «سین» در «سَقَر» سریانی از نوع سین جَنَبیه است که در عربی به «شین» بدل شده است. همین امر نشان می‌دهد که «سَقَر» در زبان نیاسامی وجود داشته است و به احتمال قوی، انتقال «سَقَر» نیاسامی به عربی دو شکل داشته است:

۱. «سَقَر» به «سَقَر» متحول شده، اما به معنای رنگ سرخ باقی مانده است.
۲. «سَقَر» بدون تغییر آوایی، دچار تغییر معنایی شده و سرخی، به علاقه مجاورت، به آتش تعبیر شده است.

۴. ضاد «د»

در قرائت «صَلَّلْنَا» (سجده: ۱۰) به معنای «از بین رفتن»، امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ابن عباس، اَعْمَش و اَبَان بن سعید آن را به صورت «صَلَّلْنَا» (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۳۳/۸) به معنای «تَغْيِرْنَا» قرائت کرده‌اند (ابن هائم، ۱۴۲۳: ۲۶۴). با توجه به اینکه «صَلَّل» در عربی ناشناس است (فراء، بی‌تا: ۳۳۱/۲)، احتمال دارد «صَلَّل» از زبان دیگری به عربی وارد شده باشد؛ زبانی که تحت تأثیر تحولات آوایی در زبان‌های سامی، صوت «ضاد» به «صاد» تغییر یافته است؛ چنان‌که در عبری و اکدی، صوت ضاد

به صوتِ صَفِيرِ صاد (س) تحول یافته است. در این صورت، قرائت «صَلَّ» یک واژه دخیل خواهد بود. همچنین در واژه «صَلَّلْتُ» (انعام: ۵۶) نیز یحیی و ابن ابی لیلی آن را به صورت «صَلَّلْتُ» قرائت کرده‌اند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۱۴۲/۴).

د. نقش تحول صوت جیم معطشه «ğ» در قرائات

حرف «جیم مُعَطَّشَه» در نزد بیشتر اعراب به گونه‌ای مرکب از حرف «دال» و «ژ» تلفظ می‌شود، یعنی مانند «ge» در زبان فرانسه. مقایسه میان تمام زبان‌های سامی نشان می‌دهد که تلفظ اصلی این صوت، غیر از حالتِ تعطیشی است که امروزه در اکثر لهجه‌های عربی تلفظ می‌شود؛ یعنی جیم در زبان سامی نخستین، مانند جیم قاهری بوده که تعطیش ندارد و مانند «g» در کلمه انگلیسی «go» ادا می‌شود. اما با این وجود، جیم مصری و جیم سامی نخستین (عتیق) از لحاظ مخرج تلفظ با یکدیگر اختلاف دارند: مخرج جیم مصری، مخرج کاف، یعنی کمی جلوتر از ریشه زبان و مماس با زبان کوچک (الْهَات) است، ولی مخرج جیم عتیق، مخرج شین و یاء (وسط زبان) است. جیم زبان سامی نخستین را «جیم شدید» گویند و جزو اصوات «بسیطه، مجهوره، شدید» رده‌بندی می‌شود (برگستراسر، ۱۹۹۴: ۱۷). از این رو آنچه نحویان نقل کرده‌اند که واژه «جَمَل» به صورت «گَمَل» و «رَجُل» به صورت «رُکُل» و «رَجَب» به صورت «رُکَب» ادا شده است، بنا به نظرِ اَرَجَح، نطق اصلی در این کلمات، جیم مصری و سامی عمومی است که به دلیل نبودِ آوانگاری مناسب با آن، نحویان آن را «کاف» نگارش می‌کردند.

در قرائتِ آیه ﴿كُلَّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ﴾ (انبیاء: ۹۶)، واژه «حَدَب» را بنا به قرائتِ حجاز و تمیم، «جَدَف» و ابن عباس و ابن مسعود، «جَدَث» قرائت کرده‌اند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۶۷/۷). بنا به دیدگاه ابن فارس، «حَدَب» به معنای بلندی است (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۳۶/۲) و فراء آن را هر جای بلند دانسته است (ازهری، ۱۴۲۱: ۲۴۸/۴) و «جَدَث» را به معنای قبر دانسته است (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۴۳۶/۱). ابن فارس در مورد ریشه «جَدَف» آن را فاقدِ ریشه‌ای واحد می‌داند (همان: ۴۳۳/۱). ابن سیده آن را گیاهی در یمن که شتران را از آب بی‌نیاز می‌کند دانسته (ابن سیده، ۲۰۰۰: ۳۴۲/۷)، کسانی آن را بالِ پرنده دانسته (جوهری، ۱۳۷۶: ۱۳۳۵/۴) و در معنایی دیگر به معنای کوچک کردنِ شیء و بریدن است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۳/۹). این معنا از واژه «جَدَف» در زبان نیاسامی مشابه دارد: ریشه نیاسامی «گَدَب»:

- آرامی: ځدف؛ ځف

- آرامی ترگوم: gadpā: ځځځ

- سریانی: gadopā: ځځځ

- مندائی: gadpā: ځځځ و gadfā: ځځځ

بر این اساس، واژه عربی «جَدَف» نیز باید از ریشه «گَدَپ» اخذ شده باشد. در این صورت، اصل عربی این واژه باید «جَدَف» باشد؛ همان‌گونه که برخی این استعمال را نیز نقل کرده‌اند (ابن‌درید، ۱۹۸۸: ۴۴۸/۱). «گاف» در «گَدَپ» طبق قاعدهٔ آوایی به «جیم» و «پا» به «فاء» تحول یافته و «ذال» طبق قاعده ثابت مانده است و واژه «جَدَف» باید از همین ریشه باشد، زیرا ابدال «ذال» به «دال» در زبان‌های آرامی و سریانی محقق شده است که نشان می‌دهد «جَدَف» باید تحت تأثیر زبان سریانی باشد و این واژه به صورت «gadopā: ځځځ» از سریانی یا آرامی به عربی وارد شده باشد و «گاف» آن به «جیم» و «پاء» به «فاء» طبق قواعد آوایی متحول شده باشد. از همین روست که برای آن هر دو لغت «جَدَف» و «جَدَف» نقل شده است.

اما معادل واژه «جَدَث» در عبری: «gādiš: ځځځ» است که در عبری نیز به معنای قبر است. این واژه از واژگانی است که از زبان نیاسامی در عربی و عبری حفظ شده است. در این حالت، بر اساس تحول آوایی، اصل این کلمه «گَدَث» بوده است که در عربی، صوت «گافِ سامی مادر» به «جیم» متحول شده، ولی «ثاء» باقی مانده است؛ و در عبری، «گاف» باقی مانده و «ثاء» به صورت «شین» درآمده است. با توجه به آنچه گفته شد، روشن است که واژگان «جَدَف»، «جَدَب» و «جَدَث» از سه ریشه متفاوت مشتق شده‌اند و آنچه گفته شده که «جَدَف» همان «جَدَث» با ابدال «ثاء» به «فاء» است (فراء، بی‌تا: ۲۴۱/۳)، نمی‌تواند در این مورد صحیح باشد.

هـ. نقش تحول اصوات لاهی (کاف و قاف) در قرائت

حسن بصری، آیه «ذَلِك قَوَامًا» (فرقان: ۶۷) را با ادغام «کاف» در «قاف» قرائت کرده است (حسن بصری، بی‌تا: ۱۱۹). همچنین در قرائت «كُشِطَتْ» (تکویر: ۱۱)، ابن‌مسعود (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۳۴/۸)، شُعْبی و نَحْی (زبیدی، ۱۴۱۴: ۳۸۲/۱۰) آن را به صورت «قُشِطَتْ» قرائت کرده‌اند. فراء (بی‌تا: ۲۴۱/۳)، نَحَّاس (۱۴۲۱: ۱۰۰/۵)، ابن‌منظور (۱۴۱۴: ۳۸۷/۷) و آذهری (۱۴۲۱: ۲۴۶/۸) «قُشِط» را گویشی از همان «كُشِط» می‌دانند و مکی بن ابی‌طالب اصل را با

«کاف» می‌داند (مکی، ۲۰۰۸: ۸۰۸۵/۱۲). زبیدی مدعی است که «قَشَط» لهجه تَمیم و اَسَد است و «كَشَط» لهجه قَیس است و این دو کلمه متفاوت، اما مترادف هستند (زبیدی، ۱۴۱۴: ۳۸۲/۱۰). فراء نیز «كَشَطَت» را لهجه قَریش می‌داند و ابن جَنی آنها را دو واژه جداگانه می‌داند (ابن جَنی، ۲۰۰۰: ۲۸۷/۱). با توجه به اینکه در زبان سریانی، معادل این واژه «حصه»؛ «ksta» به معنای پوست‌کندن است، به نظر می‌رسد قرائت با «کاف» اصیل باشد. با بررسی آواهای زبان سامی مشخص می‌شود که صوت «کاف» در زبان‌های عبری (عهد عتیق، کتاب تکوین، بخش ۱۴، آیه ۱)، آرامی (گزنیوس، ۱۹۰۶: ۵۷۳) و سریانی (کوستانز، ۲۰۰۲: ۱۸۶) به «حاء» متحول شده است (رمضان عبدالنواب، ۱۹۸۰: ۶۹-۷۰)، نه به «قاف»؛ پس قرائت «كَشَطَت» با «قاف» از تحولات آوایی مختص عربی است.

در قرائت آیه ﴿فَلَا تَقْهَرْ﴾ (ضحی: ۹)، ابن مسعود و ابراهیم نخعی (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۹۸/۱۰)، شُعبی (طبرسی، ۱۹۹۵: ۳۷۹/۱۰)، اَشْهَبِ عَقِیلِی (قرطبی، ۱۹۶۴: ۱۰۰/۲۰) و امیرالمؤمنین (ع) (فراء، بی‌تا: ۲۷۴/۳) واژه «نَقْهَرْ» را به صورت «تَقْهَرْ» قرائت کرده‌اند. برخی در توجیه این قرائت عنوان کرده‌اند که این نوعی گویش عربی است و اعراب تا زمان حاضر «قاف» را به «کاف» فارسی تبدیل می‌کنند (ملا حویش، ۱۹۶۵: ۱۵۸/۱). طبرسی نیز این دو واژه را یکی دانسته و به عنوان نمونه آورده که عرب گاهی به جای «کاف»، «قاف» می‌آورد؛ مانند حدیث معاویه بن حَکَم: «مَا قَهَرْنِي وَلَا ضَرَبْنِي» (طبرسی، ۱۹۹۵: ۳۸۰/۱۰). نَحَّاس آن را غلط می‌داند و معنای «تَقْهَرْ» را متفاوت از «تَقْهَرْ» می‌داند؛ چنان که برخی نیز گفته‌اند «قَهَرْ» به معنای غلبه است و «کَهَرْ» به معنای زَجَر است (قرطبی، ۱۹۶۴: ۱۰۰/۲۰). اما ابوحیان آنها را یکی می‌داند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۹۸/۱۰). در اینجا مشخص نیست که این دو کلمه یکی هستند یا دو کلمه متفاوت. اما با توجه به ریشه واژه «كَشَط» در آیه ۱۱ تکویر، شاید بتوان گفت که در اینجا نیز اصل با «کاف» بوده است و «قاف» تحول آوایی برخی قبایل عرب است.

و. نقش تحول اصوات حلقی در قرائات

این دسته از اصوات شامل «همزه»، «هاء»، «عین» و «حاء» هستند. در زبان آکدی، تنها آوانگاری همزه وجود دارد و سایر حروف حَلَقی و سَقَف دهانی (که در ادامه خواهد آمد) با همزه نشان داده شده‌اند، از این رو تشخیص افتراقی آنها ممکن نیست. صوت «هاء» نیز بدون تحول در تمام زبان‌های سامی یافت می‌شود، اما «همزه»، «عین» و «حاء» دچار تحولاتی شده‌اند که در ذیل به آن می‌پردازیم:

۱. همزه (د)

در قرائت ﴿قُلْ أُوجِبِ﴾ (جن: ۱)، ابنِ ابی‌عَبَّله و عَتَکی از ابی‌عَمرو، و ابنِ عَائِذ «قُلْ وَجِبِ» قرائت کرده‌اند و همزه را حذف کرده‌اند (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۲۹۲/۱۰). در عربی، تلفظ همزه به یک صورت واحد انجام نمی‌گرفته است؛ قبایل شرقی چون تمیم همزه را ادا می‌کرده‌اند، ولی در لهجه حجازی، به جز اول کلمه، همزه ادا نمی‌شده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲۲/۱). در توضیح این نوع قرائت باید گفت که همزه در دو زبان آرامی و عبری، در اکثر موارد به جز اول کلمه، ادا نمی‌شده است (بروکلمان، ۱۹۱۳: ۸۵). آنچه در لهجه عربی حجازی برای همزه اتفاق افتاده است، همان ویژگی زبان آرامی و عبری است و چه‌بسا این تحول، ناشی از برخورد ایشان با یهودیان بوده است. در هر حال، در زبان نیاسامی همزه وجود داشته و این عدم همزه‌آوری، از تحولات ثانویه لهجه حجاز است.

۲. عین (ع)

«عین» نیز مانند «هاء» در اغلب زبان‌های سامی یافت می‌شود، اما چنان‌که گذشت، در آکدی برای این واج، علامت نوشتاری لحاظ نشده است. در زبان آرامی و سریانی که یک ریشه هستند، صوت «عین» در این دو زبان از «ضاد» زبان نیاسامی نیز اخذ شده است، اما نمونه‌ای در عربی ندارد.

۳. حاء (h)

در قرائت آیه ۴ سوره انفطار: «بُعْثَرْتُ»، ابن‌عباس آن را به صورت «بُجِثْتُ» قرائت نموده است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۲۱/۱۰). همچنین در آیه «حَتَّى جِئَ» (یوسف: ۳۵)، از ابن‌مسعود روایت شده که وی آن را به صورت «عَتَّى جِئَ» قرائت کرده است (ابن‌جنی، ۱۹۹۹: ۳۴۳/۱). این قرائت در لهجه هذیل شایع است و برخی آن را از قبیله ثقیف دانسته‌اند (جواد علی، ۱۳۹۱: ۲۰۶/۱۶)؛ این لهجه، همان لهجه «فَحْفَحَه» است (سیوطی، ۱۴۱۸: ۱۷۶/۱). در زبان‌های سامی، معادل «حَتَّى» در عبری: «חַי»؛ cd و در سریانی: «ܚܝ»؛ cda است. همان‌گونه که در هذیل، حرف «حاء» هرگاه به صورت جَهْر باشد به «عین» تبدیل می‌شود، در عبری و سریانی نیز چنین است (عبدالطوب، ۱۴۲۰: ۱۳۹). از این رو می‌توان باور داشت که کلمه «عَتَّى» در هذیل، تحت تأثیر عوامل تحولات آوایی بوده که در عبری و آرامی تغییر ایجاد کرده و آوای «حاء» را به «عین» متحول نموده است.

ز. نقش تحول اصوات سقف دهانی در قرائات

دو آوای غین و خاء از اصواتِ سَقَفِ دهانی به شمار می‌روند (علامی، ۱۳۸۶: ۱۴۹). «غین» در عبری (عهد عتیق، کتاب یوشع، اصحاح ۱۸، آیه ۱۴)، آرامی (موزه بروکلین، ۱۹۵۳: ۶/۹)، سریانی (موسکاتی، ۱۹۸۰: ۴۰) و حبشی (دیلمان، ۱۸۶۵: ۴۸۲) به «عین» متحول شده است. در عربی نیز ضبط «بَلَع» برای «بَلَغ» آمده است (زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۰/۱۲). «حاء» در عبری (عهد عتیق، کتاب تکوین، اصحاح ۵، آیه ۶) و آرامی (گزنیوس، ۱۹۰۶: ۳۳۱) به صورت «حاء» تغییر یافته است. در عربی مثال‌های متعددی برای این تبدیل وجود دارد؛ چنان‌که «الْجُلْحَطَاء» به صورت «الْجُلْحَطَاء» نیز گویش شده است (فیروزآبادی، ۱۸۷۲: ۳۵۲/۲)، اما در قرائاتِ قرآنی، چنین تحولاتِ آوایی دیده نمی‌شود.

ح. نقش تحول اصوات روان در قرائات

«اصواتِ متوسطه» یا روان، چهار واج «لام»، «میم»، «نون» و «راء» هستند (ابن جنی، ۲۰۰۰: ۶۱/۱). این حروف، میانِ رخوت و شدت قرار دارند (سیبویه، ۱۴۱۱: ۴۳۵/۴). این اصوات در زبان‌های سامی معمولاً بدونِ تغییر باقی مانده‌اند، اما در برخی از کلماتِ عربیِ قدیمی، واجِ «میم» به «نون» تغییر یافته است؛ چنان‌که در «أَجَمَ الماء»، میم بدل از نون است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۷/۱۲). این تبدیل در عربی شیوع دارد و سبب شده است که در انتهایِ آیات، به جایِ یکدیگر قرار گیرند یا در هم ادغام و قلب شوند، به خلافِ سایرِ زبان‌های سامی که این تبدیل به ندرت صورت می‌گیرد. برای نمونه، در عبری عبارتِ «יִי בְּמַיִם» که معادلِ عبارتِ «ماءٌ نَمِیز» است (گزنیوس، ۱۹۰۶: ۶۴۹)، «میم» بدل از تنوین است. البته ممکن است جمعِ مذکرِ سالم و مُلَحَقَاتِ آن در عبری را از قبیلِ همین تحولِ «میم» به «نون» به شمار آوریم.

نتیجه‌گیری

بررسی تحولات آوایی در قرائات قرآن و تطبیق آن با تحولات آوایی در زبان‌های سامی، نشان داد که برخی از تغییرات آوایی در قرائات قرآنی با پاره‌ای از تحولات آوایی در زبان‌های سامی مشابهت دارد. در این موارد، می‌توان عامل این تحول قرائتی را همان عاملی دانست که در سایر زبان‌های سامی سبب تحول شده است؛ و با توجه به این موارد، می‌توان چنین قضاوت کرد که دو قرائت، اشاره به یک واژه واحد دارند و در نتیجه، معنا نیز واحد خواهد بود.

در مواردی نیز با بررسی روشن می‌شود که تحول آوایی، تنها مختص به عربی است. در این موارد، می‌توان باور داشت که این تحول آوایی، مختص به گویش خاصی از عربی یا تنها خود عربی بوده است؛ و در مواردی نیز این تحولات خاص، نشانه دو کلمه متفاوت است که معنایی متفاوت ارائه می‌دهند.

به‌هرروی، به‌طور کلی می‌توان گفت که اغلب تحولات آوایی در زبان‌های سامی، در گویش‌های عرب جاهلی نیز پدید آمده است و این امر بر قرائت متفاوت قرآن نیز تأثیر داشته است. از این رو، یکی از اسباب تفاوت قرائت، همین تحولات آوایی در گویش‌های عربی است که ناشی از تحول آواهای این گویش‌ها نسبت به زبان نیاسامی است.

فهرست مطالب

قرآن کریم.

ابن جنی، أبی الفتح، سر صناعة الإعراب، بیروت: دار الکتب العلمیه، ٢٠٠٠ م.
 ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، بی جا: وزارة الأوقاف، ١٩٩٩ م.
 ابن حاجب، الإيضاح فی شرح المفصل، دمشق: دار سعدالدين، ١٤٢٥ ق.
 ابن رسته و ابن سعد، نشوة الطرب فی تاریخ جاهلیة العرب، تحقیق نصرت عبدالرحمان، عمان، ١٩٨٢ م.

ابن سیده، المحکم والمحیط الأعظم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ٢٠٠٠ م.
 ابن عاشور، التحرير والتنوير، تونس: الدار التونسية للنشر، بی تا.
 ابن عصفور، الممتنع فی التصريف، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ١٩٩٦ م.
 ابن عطیه، عبدالحق، المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیه، ١٤٢٢ ق.
 ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، لبنان: دار الفكر، ١٩٧٩ م.
 ابن فارس، مجمل اللغة، بیروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٨٦ م.
 ابن منظور، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر، ١٤١٤ ق.
 ابن هائم، شهاب الدين، التبيان فی تفسیر غریب القرآن، بیروت: دار الغرب الإسلامی، ١٤٢٣ ق.
 ابوحیان، محمد بن یوسف، بحر المحيط فی التفسیر، بیروت: دار الفكر، ١٤٢٠ ق.
 ازهری، محمد، تهذیب اللغة، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ١٤٢١ ق.
 استرآبادی، رضی الدین، شرح شافیه ابن حاجب، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا.
 برگستراسر، گوتهلف، التطور النحوی، تحقیق رمضان عبدالتواب، قاهره: الجانجی، ١٩٩٤ م.
 جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، بیروت: دار العلم للملایین، ١٣٩١ ش.
 جفری، آرتور، واژه های دخیل در قرآن مجید، تهران: توس، بی تا.
 خوئی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه احیاء آثار امام خوئی، بی تا.
 دمیاطی، عبدالغنی، اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الاربعه عشر، بیروت: دار الکتب العلمیه، ٢٠٠٦ م.

دمیری، حیاة الحیوان الکبری، بیروت: دار الکتب العلمیه، ٢٠١٣ م.

- دوسری، إبراهیم بن سعید، معجم المصطلحات فی علمی التجوید والقراءات، چاپ اول، ریاض: جامعة الإمام محمد بن سعود، ۲۰۰۴م.
- دیکنقوز، شمس الدین احمد، شرحان علی مراح الأرواح فی علم الصرف، مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ۱۹۵۹م.
- زبیدی، مرتضی، تاج العروس فی شرح القاموس، بیروت: دار الفكر، ۱۴۱۴ق.
- زمخشري، جارالله، الکشاف عن حقائق غوامض التنزيل، بیروت: دار الكتاب العربي، ۱۴۰۷ق.
- سیبویه، الکتاب، بیروت: دار الجیل، ۱۴۱۱ق.
- سمین حلبی، الدر المصون فی علوم الکتاب المکنون، دمشق: دار القلم، بی تا.
- سیرافی، حسن بن عبدالله، شرح کتاب سیبویه، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۹ق.
- سیوطی، جلال الدین، المزهري في علوم اللغة وأنواعها، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.
- شیرری، زهراء، پژوهشی پیرامون اختلاف قرائتها، رواق اندیشه، شماره ۳۱، ۱۳۸۳ش.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- صاحب بن عباد، المحيط فی اللغة، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۱۴ق.
- صواف، محمد توفیق، عبرية مبسطة، چاپ اول، دمشق: دار المسبار، ۲۰۰۴م.
- طبرسی، مجمع البیان، بیروت: مؤسسة الأعلمی، ۱۹۹۵م.
- عبدالنواب، رمضان، فی قواعد السامیات، قاهره: الجانجی، ۱۴۰۳ق.
- عبدالنواب، رمضان، المدخل إلى علم اللغة، قاهره: مكتبة الخانجي، ۱۹۸۰م.
- عبدالنواب، رمضان، فصول فی فقه العربیه، قاهره: مكتبة الخانجي، ۱۴۲۰ق.
- عکبری، أبوالبقاء، التبیان فی اعراب القرآن، قاهره: عیسی البابي الحلبي وشركاه، بی تا.
- علامی، ابوالفضل، پژوهشی در علم تجوید، تهران: انتشارات زمزم هدایت سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۶ش.
- فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- فراء، ابوزکریا، معانی القرآن، مصر: دارالمصریه للتألیف و الترجمة، بی تا.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: دار الهجرت، ۱۴۱۰ق.
- فضلی، عبدالهادی، مقدمه ای بر تاریخ قراءات قرآن کریم، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، بی تا.

- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، قاهره: مطبعة بولاق، ١٨٧٢م.
- قرطبی، شمس الدین، الجامع لأحكام القرآن، قاهره: دار الکتب المصریة، ١٩٦٤م.
- کسائی، علی بن حمزه، معانی القرآن، قاهره: دار بقاء، ١٩٩٨م.
- لیونز، جون، اللغة وعلم اللغة، چاپ اول، قاهره: دار النهضة العربیة، ١٩٨١م.
- مکی بن ابی طالب، الهدایة إلى بلوغ النهایة، شارجه: جامعة الشارقة، ٢٠٠٨م.
- معرفت، محمد هادی، التمهید، قم: مؤسسه فرهنگي انتشاراتی، ١٣٨٦ش.
- ملاً حویش، بیان المعانی، دمشق: مطبعة الترقی، ١٩٦٥م.
- نحاس، ابوجعفر، اعراب القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ١٤٢١ق.
- واحدی، ابوالحسن، التفسیر البسیط، ریاض: دانشگاه امام محمد بن سعود الإسلامیة، ١٤٣٠ق.

References

Hebrew Bible.

- Brockelmann, Carl, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, bd. I-II, Berlin, 1913.
- Costaz, Louis, Syriac-French-English-Arabic Dictionary, Beyrouth: DAR EL MACHERQ, 2002.
- Dillmann, August, Ethiopian-Latin Dictionary, with an Index of Latin Words, Lipsiae: T.O. Weigel, 1865.
- Gesenius, Wilhelm, A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, Oxford: Clarendon Press, 1906.
- Moscatti, Sabatino, Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980.
- Smith, J. Payne, A Compendius Syriac Dictionary, London: the Clarendon Press, Oxford, 1903.
- The Brooklyn Museum Aramaic Papyri, New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine, New Haven, 1953.
- Tolmacheva, Marina, The Zanj Language, Leiden University Catalogue, 1975.

References

- The Holy Quran. (n.d.). Medina: King Fahd Complex for the Printing of the Holy Quran.
- ‘Abd al-Tawwāb, R. (1980). *Al-Madkhal ilā ‘ilm al-lughah* [Introduction to linguistics and research methodology]. Cairo: Maktabat al-Khānjī.
- ‘Abd al-Tawwāb, R. (1983). *Fī qawā‘id al-Sāmiyyāt* [On Semitic grammar: Comparative studies]. Cairo: Maktabat al-Khānjī.
- ‘Abd al-Tawwāb, R. (1999). *Fuṣūl fī fiqh al-‘Arabiyyah* [Chapters in Arabic philology] (6th ed.). Cairo: Maktabat al-Khānjī.
- Abū Ḥayyān, M. b. Y. (2000). *Al-Baḥr al-muḥīṭ fī al-tafsīr* [The ocean of exegesis]. Beirut: Dār al-Fikr.
- Al-Astarābādī, R. al-D. M. (1982). *Sharḥ Shāfiyat Ibn al-Ḥājib* [Commentary on Ibn al-Hajib's Shafiyah]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Azhārī, M. b. A. (2001). *Tahdhīb al-lughah* [Refinement of the language]. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Al-Damīrī, K. al-D. M. (2013). *Ḥayāt al-ḥayawān al-kubrā* [The major encyclopedia of animal life]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Dawsarī, I. b. S. (2004). *Mu‘jam al-muṣṭalahāt fī ‘ilmayy al-tajwīd wa-al-qirā’āt* [Glossary of terms in tajwid and Quranic readings] (1st ed.). Riyadh: Imam Mohammad Ibn Saud Islamic University.
- Al-Dimyātī, ‘A. al-Gh. (2006). *Ithāf fuḍalā’ al-bashar fī al-qirā’āt al-arba‘ah ‘ashar* [The presentation of the fourteen Quranic readings]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Faḍlī, ‘A. al-H. (1980). *Muqaddimah-ī bar tārikh-i qirā’āt-i Qur’ān-i Karīm* [An introduction to the history of Quranic readings]. Tehran: Uswah Publications.
- Al-Farāhīdī, Kh. b. A. (1990). *Kitāb al-‘Ayn* [The book of Ayn: First Arabic phonetic dictionary] (M. al-Makhzūmī & I. al-Sāmarrā’ī, Eds.). Qom: Dār al-Hijrah.
- Al-Farrā’, A. Z. Y. (1980). *Ma‘ānī al-Qur’ān* [The meanings of the Quran] (A. Y. Najati & M. A. al-Najjar, Eds., Vols. 1–3). Cairo: Al-Dār al-Miṣriyyah.
- Al-Fīrūzābādī, M. b. Y. (1872). *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* [The comprehensive dictionary]. Cairo: Bulaq Press.
- ‘Alī, J. (1993). *Al-Mufaṣṣal fī tārikh al-‘Arab qabl al-Islām* [The detailed history of Arabs before Islam] (Vols. 1–10). Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn.

- Al-Khū'ī, S. A. al-Q. (1974). *Al-Bayān fī tafsīr al-Qur'ān* [The prolegomena to the Quran]. Qom: Imam al-Khoei Foundation.
- Al-Kisā'ī, 'A. b. Ḥ. (1998). *Ma'ānī al-Qur'ān* [The linguistic meanings of the Quran]. Cairo: Dār Qubā'.
- 'Allāmī, A. (2007). *Pizhūhishī dar 'ilm-i tajwīd* [A study in the science of tajwid]. Tehran: Zamzam-e Hidayat Publications.
- Al-Naḥḥās, A. J. A. (2001). *I'rāb al-Qur'ān* [Grammatical analysis of the Quran] (M. 'A. Baydūn, Ed., Vols. 1–5). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Qurṭubī, Sh. al-D. M. (1964). *Al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'ān* [The comprehensive compendium of Quranic rulings]. Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyyah.
- Al-Rāzī, F. al-D. M. (1999). *Maḥātīḥ al-ghayb (Al-Tafsīr al-kabīr)* [Keys to the unseen]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Al-Ṣāḥib b. 'Abbād, I. (1994). *Al-Muḥīṭ fī al-lughah* [The comprehensive lexicon]. Beirut: 'Ālam al-Kutub.
- Al-Samīn al-Ḥalabī, Sh. al-D. A. (1994). *Al-Durr al-maṣūn fī 'ulūm al-Kitāb al-maknūn* [The hidden pearl in Quranic linguistics]. Damascus: Dār al-Qalam.
- Al-Sīrāfī, Ḥ. b. 'A. (2008). *Sharḥ Kitāb Sībawayh* [Commentary on the Book of Sibawayh]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Suyūṭī, J. al-D. 'A. (1998). *Al-Muḥḥir fī 'ulūm al-lughah wa-anwā'ihā* [The luminous compendium in linguistics]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Ṭabarsī, F. b. Ḥ. (1995). *Majma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān* [The confluence of elucidation in Quranic exegesis]. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī.
- Al-Ṭūsī, M. b. Ḥ. (n.d.). *Al-Tibyān fī tafsīr al-Qur'ān* [The elucidation in Quranic exegesis] (Vols. 1–10). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Al-'Ukbarī, A. al-B. 'A. (n.d.). *Al-Tibyān fī i'rāb al-Qur'ān* [The grammatical and phonetic analysis of the Quran]. Cairo: 'Īsā al-Bābī al-Ḥalabī.
- Al-Wāḥidī, A. al-Ḥ. 'A. (2009). *Al-Tafsīr al-basīṭ* [The expansive Quranic exegesis] (Vols. 1–25). Riyadh: Imam Mohammad Ibn Saud Islamic University.
- Al-Zabīdī, M. M. (1994). *Tāj al-'arūs min jawāhir al-Qāmūs* [The bride's crown from the pearls of the dictionary]. Beirut: Dār al-Fikr.
- Al-Zamakhsharī, J. M. (1987). *Al-Kashshāf 'an ḥaqā'iq ghawāmiḍ al-tanzīl* [The unveiler of the mysteries of revelation]. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.

- Bergsträsser, G. (1994). *Al-Taṭawwur al-naḥwī lil-lughah al-‘Arabiyyah* [Historical and grammatical evolution of Arabic] (R. ‘Abd al-Tawwāb, Trans. & Ed.). Cairo: Maktabat al-Khānjī.
- Brockelmann, C. (1908–1913). *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen* [Outline of the comparative grammar of the Semitic languages] (Vols. 1–2). Berlin: Reuther & Reichard.
- Costaz, L. (2002). *Syriac-French-English-Arabic dictionary* (3rd ed.). Beirut: Dār al-Mashriq.
- Dillmann, A. (1865). *Lexicon linguae Aethiopicae cum indice Latino* [Ethiopian-Latin dictionary, with an index of Latin words]. Leipzig: T. O. Weigel.
- Dīnaqūz, Sh. al-D. A. (1959). *Sharḥān ‘alā Marāḥ al-arwāḥ fī ‘ilm al-ṣarf* [Two commentaries on Marāḥ al-Arwāḥ in morphology]. Cairo: Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.
- Elliger, K., & Rudolph, W. (Eds.). (1997). *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (5th rev. ed.). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Gesenius, W., Brown, F., Driver, S. R., & Briggs, C. A. (1906). *A Hebrew and English lexicon of the Old Testament*. Oxford: Clarendon Press.
- Ibn al-Hā’im, Sh. al-D. A. (2002). *Al-Tibyān fī tafsīr gharīb al-Qur’ān* [The elucidation in explaining rare vocabulary of the Quran]. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī.
- Ibn al-Ḥājib, ‘U. b. ‘U. (2004). *Al-Īdāḥ fī sharḥ al-Mufaṣṣal* [The clarification: A commentary on al-Mufaṣṣal]. Damascus: Dār Sa’d al-Dīn.
- Ibn ‘Āshūr, M. al-Ṭ. (1984). *Al-Taḥrīr wa-al-tanwīr* [The verification and illumination]. Tunis: Al-Dār al-Tūnisiyyah lil-Nashr.
- Ibn ‘Aṭiyyah, ‘A. b. Gh. (2001). *Al-Muḥarrar al-wajīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz* [The concise compendium in the exegesis of the Noble Book]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Ibn Fāris, A. b. Z. (1979). *Mu’jam maqāyīs al-lughah* [Dictionary of linguistic measures and etymologies] (‘A. M. Hārūn, Ed.). Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Fāris, A. b. Z. (1986). *Mujmal al-lughah* [The concise lexicon of the Arabic language]. Beirut: Mu’assasat al-Risālah.
- Ibn Jinnī, A. al-F. ‘U. (1999). *Al-Muḥtasab fī tabyīn wujūh shawādh al-qirā’āt* [The criterion in clarifying the non-canonical variant Quranic readings]. Cairo: Ministry of Awqaf.
- Ibn Jinnī, A. al-F. ‘U. (2000). *Sirr ṣinā‘at al-i’rāb* [The secret of the craft of grammatical analysis]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Ibn Manẓūr, M. b. M. (1994). *Lisān al-‘Arab* [The tongue of the Arabs] (3rd ed., Vols. 1–15). Beirut: Dār Ṣādir.

- Ibn Rustah, I. S. (1982). *Nashwat al-ṭarab fī tārikh Jāhiliyyat al-ʿArab* [The delight of mirth in the history of pre-Islamic Arabs] (N. ʿAbd al-Raḥmān, Ed.). Amman: Maktabat al-Aqsa.
- Ibn Sīdah, ʿA. b. I. (2000). *Al-Muḥkam wa-al-muḥīṭ al-aʿzam* [The comprehensive and supreme lexicon]. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah.
- Ibn ʿUṣfūr, ʿA. b. M. (1996). *Al-Mumtiʿ al-kabīr fī al-taṣrīf* [The grand comprehensive guide to Arabic morphology]. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī.
- Jeffery, A. (1938). *The foreign vocabulary of the Qurʾan*. Baroda: Oriental Institute. (Persian Trans. published by Toos Publications, Tehran).
- Kraeling, E. G. (Ed.). (1953). *The Brooklyn Museum Aramaic papyri: New documents of the fifth century B.C. from the Jewish colony at Elephantine*. New Haven: Yale University Press.
- Lyons, J. (1985). *Language and linguistics: An introduction*. Cambridge University Press. (Arabic Trans. by Dār al-Naḥḍah al-ʿArabiyyah, Cairo).
- Makkī b. Abī Ṭālib, M. (2008). *Al-Hidāyah ilā bulūgh al-nihāyah* [Guidance to reaching the utmost in Quranic exegesis and readings]. Sharjah: University of Sharjah.
- Maʿrifat, M. H. (2007). *Al-Tamhīd fī ʿulūm al-Qurʾān* [Introduction to the sciences of the Quran] (Vols. 1–10). Qom: Al-Tamheed Institute.
- Moscatti, S., Spitaler, A., Ullendorff, E., & von Soden, W. (1980). *An introduction to the comparative grammar of the Semitic languages: Phonology and morphology* (3rd ed.). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mullā Ḥuwaysh, ʿA. al-Q. (1965). *Bayān al-maʿānī fī tafsīr al-Qurʾān* [Elucidation of meanings in Quranic exegesis]. Damascus: Maṭbaʿat al-Taraqqī.
- Ṣawwāf, M. T. (2004). *Ibriyyah mubassaṭah* [Simplified Hebrew] (1st ed.). Damascus: Dār al-Misbār.
- Shubayrī, Z. (2004). Pizhūhishī pīrāmūn-i ikhtilāf-i qirāʾat-hā [A study on the divergence of Quranic readings]. *Revāq-e Andīsheh*, (31).
- Sībawayh, ʿA. b. ʿU. (1991). *Al-Kitāb* [The book of Arabic grammar] (ʿA. S. Hārūn, Ed.). Beirut: Dār al-Jīl.
- Smith, J. P. (1903). *A compendious Syriac dictionary: Founded upon the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith*. Oxford: Clarendon Press.
- Tolmacheva, M. (1975). *The Zanj language*. Leiden: Leiden University Press.